

Folklor mətnlərində zaman: Azərbaycan və ingilis folkloru kontekstində tədqiqat

¹ Aysel Kazımova

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250203021>

Xülasə. Zaman fenomeni həyatımızda mürəkkəb xarakter daşıyır və onun təbiətdə, cəmiyyətdə və mədəniyyət nümunələrindəki təzahürlərinin öyrənilməsi aktualıq kəsb edir. Folklorda bədii zaman xüsusilə çevikdir, çünki o yalnız reallığın surəti deyil, həm də mifin, kollektiv şüurun və sakral yaddaşın bədii ifadəsi kimi təqdim olunur. Belə zaman təkrarlana, dayanıb qala və ya sürətlənə bilər; o, təqvimə deyil, süjetə, rituala və emosional təcrübəyə tabedir.

Araşdırmada Azərbaycan və ingilis folkloru nümunələrində bədii zamanın ifadəsi müqayisəli şəkildə təhlil edilmişdir. Təhlil göstərir ki, zaman folklorun yalnız qrammatik elementi deyil, həm də narrativ, mədəni və simvolik sistemin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Azərbaycan folklorunda zaman daha çox taleyə bağlı və dövrü xarakter daşıyır, İngilis folklorunda isə xətti və səbəb-nəticəyə əsaslanan ardıcılıq üstünlük təşkil edir. Folklorda bədii zaman süjetin təşkili, kompozisiya və emosional ritmlərin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Onun ifadəsi xalqın dilində, mədəniyyətində və dünyagörüşündəki dərin qatları əks etdirir.

Bu araşdırmanın nəticələrinə əsasən, folklorda zaman kateqoriyasının tədqiqi yalnız qrammatik və narrativ aspektləri deyil, həm də kollektiv yaddaş, mədəni şüur və simvolik təfəkkürün təhlilini əhatə edir və bu sahədə araşdırmaların əhəmiyyətini bir daha vurğulayır.

Açar sözlər: folklor, Azərbaycan folkloru, ingilis folkloru, zaman, bədii zaman, xronotop

Giriş

Reallıq və ya təxəyyül məhsulu, həqiqi və ya uydurma olmasından asılı olmayaraq, bütün hadisələr müəyyən bir zamandan başlayır, davam edir və sona sona çatır. Hadisələr bir-biri ilə bağlıdır, lakin zaman və məkan bu hadisələrdən asılı olmayan, sonsuz xarakter daşıyan anlayışlardır.

Zaman anlayışının mürəkkəbliyi, onun həm təbiətdə, həm də cəmiyyətdə müxtəlif formalarda təzahür etməsi, bu anlayışın öyrənilməsinə dair fərqli yanaşmaların meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Bu yanaşmalar humanitar elmlərdə zamanla bağlı müxtəlif təsnifatların formalaşmasına gətirib çıxarmışdır: V. Vernadski bioloji zaman (Вернадский, 1988), С. Уитро fizioloji zaman (Уитроу, 2003), Abulxanova-Slavskaya və Berezina geoloji zaman, psixoloji zaman (Абульханова-Славская & Березина, 2001, с. 18), Q. Zborovski sosial zaman (Зборовский,

¹ Kazımova, A. PhD Student, Lankaran State University, Azerbaijan. Email: ayselkazimova92@mail.ru. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6336-5977>.

1974), N. Tolstoy mifoloji zaman (Толстой, 1997), M. Baxtin isə bədii zaman (Бахтин, 1975, c. 43) kimi təsnif etmişlər.

Təbiət elmlərində zaman anlayışı adətən obyektiv – təbiətdə baş verən obyekt və proseslərin vəziyyətindəki dəyişikliklərlə əlaqələndirilir. Humanitar sahələrdə isə zaman haqqında düşüncələr daha çox subyektiv yanaşmalara əsaslanır və onun keyfiyyət yönü diqqət mərkəzinə çəkilir. Əslində zaman obyektiv reallıqdır, lakin insan şüurunda onun çoxşaxəli təzahürləri subyektiv şəkildə əks olunaraq dildə ifadəsini tapır.

İ. Tahirovun monoqrafiyasında dilçilikdəki zamanla bağlı “dil zamanı”, “qrammatik zaman”, “nitq zamanı” və “bədii zaman” kimi anlayışlar təhlil edilmiş, onların izahı müxtəlif tədqiqatçıların fikirləri əsasında təqdim olunmuşdur. Müəllif dilçilik ədəbiyyatında zaman anlayışının ifadəsi üçün işlədilən terminlərin çoxluğunu qeyd edir: “dil zamanı” (языковое время), “lingvistik zaman” (лингвистическое время, *linguistic time*), “temporallıq” (*temporality*, *темпоральность*), “qrammatik zaman” (грамматическое время), “bədii zaman” (художественное время), “nitq zamanı” (речевое время), “nitq momenti”, “danışiq anı”, “qrammatik nitq momenti” və s. O, bu terminlərin bəzən bir-biri ilə qarışdırıldığını vurğulayır (Taxirov, 2007, c. 28). Dilçilik ədəbiyyatında “zaman” anlayışını əhatə edən terminlər kifayət qədər çoxdur. Bu terminlərin çoxu mənacə bir-birindən fərqlənir, bəzən isə qarışıq şəkildə işlədildiyinə görə anlaşılmazlıq yaradır.

Əsas hissə

Linqvistik zaman anlayışı insanın zamanla bağlı gündəlik müşahidələrini, həyat təcrübəsini və elmi biliklərini dil vasitəsilə əks etdirən bir baxış bucağıdır. Bu zaman növü insan fəaliyyəti ilə reallıq arasındakı əlaqələri göstərir və obyektiv aləmin insan şüurunda subyektiv formaya – dünya şəkli və ya dünya modelinə çevrilməsində mühüm rol oynayır (Мурьянов, 1978). İnsan fəaliyyəti ilə dil arasında mövcud olan münasibətlərin ifadəsində fəlsəfi və məntiqi aspektlər də özünü göstərir. Aydındır ki, linqvistik zaman anlayışına müxtəlif yanaşmalar mövcuddur.

Məsələn, M. Makovski bu anlayışı dilin tarixi inkişafı və dil dəyişmələri prosesi ilə əlaqələndirmişdir (Маковский, 1976, c. 3). Tədqiqatçılar linqvistik zamanın dil vahidlərində diaxron planda öyrənilməsini vacib hesab edirlər. Bu yanaşma xüsusilə folklor nümunələrinin tədqiqində əhəmiyyətlidir, çünki belə mətnlər zamanla bağlı məlumatların qorunub saxlanması mühüm rol oynayır. Folklor mətnlərində diaxron baxış həmişə mövcud olmuşdur. Buna görə də folklor mətnlərinin nə vaxt toplanması və yazıya alınması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Dilçilikdə zaman anlayışı yazılı folklor nümunələrinin keçid və dəyişikliklərini onların variantları əsasında daha dəqiq təhlil etməyə imkan verir.

Zaman xarici faktor kimi dillərin inkişafında və müəyyən bir etnosun dil tarixində öz əksini tapır. Daxili faktor olaraq isə zaman dilin həm formal, həm də məzmun tərəflərini xarakterizə edir. Zamanın dilin formal səviyyəsinə təsiri mətnin ardıcılığında, nitqin ritmində və nitq proseslərinin

müddətində müşahidə olunur. Məzmun baxımından isə zaman lüğət vahidlərində və qrammatik kateqoriyalarda (morfem, söz, ifadə və mətn səviyyəsində) təzahür edir (Потаенко, 2007).

Zamanın tədqiqi onun müxtəlif aspektlərini anlamaq məqsədilə müxtəlif yanaşmalar əsasında aparılmışdır. İlk mərhələdə zamanın qrammatik kateqoriya kimi problemləri araşdırılmışdır. Linqvistikada zaman anlayışının öyrənilməsinə dair metodoloji problemlərə həsr olunmuş tədqiqatlarda bu anlayışın məzmunu və öyrənilmə prinsipləri müəyyənləşdirilmişdir. Müasir linqvistikada geniş yayılmış yanaşmalardan biri zamana funksional-semantik sahə kimi baxılmasıdır. Bu metodologiyaya əsasən, dilin zaman anlayışı öz ifadə vasitələrinin ümumiliyi ilə təqdim olunur. Bu vasitələr funksional-semantik sahədə zaman, taksis, aspektuallıq, zaman lokalizasiyası və zaman ardıcılığını əks etdirən kateqoriyalarda birləşir (Бондарко, 1990).

Tədqiqatçılar zamanın konseptual modellərini müxtəlif formalarda müəyyən etmişlər: xronoloji və dövrü modellər (Степанов, 1997); impulsiv zaman; dairəvi zaman; xətti zaman; spiral zaman; salnamə zamanı; tarixi zaman; dərin zaman (Степанов, 1997); “yol” metaforası (Михеева, 2003); axıcı zaman modeli, skalyar model və qarşı hərəkət modeli (Падучева, 2004).

Epik zaman fərdin həyat hadisələrinin tayfa, nəsil və etnos tarixindəki yerini, həmçinin nəsillərarası əlaqələrin davamlılığını ifadə edir (Толстой, 1997). Bu konsepsiya ümumdünya görüşünə əsaslanır, dövrlərlə bağlı inanc sistemləri ilə formalaşır və konkret təsəvvürlərə söykənir. Epik zaman anlayışı həmçinin dilə təsir edir və mədəniyyətin müxtəlif aspektlərində öz əksini tapır (Михеева, 2003, c. 58).

Dilçilikdə zamanla bağlı aparılan araşdırmaların əsas məqsədi zaman anlayışının çoxcəhətliliyini dərk etməkdir. Buna görə də dilin zaman aspekti hərtərəfli və çoxşaxəli yanaşma əsasında öyrənilir. Zaman və onun dil vasitəsilə ifadəsi dilin müxtəlif struktur səviyyələrində özünü göstərir. Leksik səviyyədə bu, leksik-semantik; morfoloji səviyyədə morfoloji-semantik; sintaktik səviyyədə isə sintaktik-semantik kateqoriyalarda əks olunur. Bu kateqoriyalar zaman semantikasını fərdi şəkildə ifadə etsə də, dil materialında qarşılıqlı əlaqə şəklində və bütövlükdə təzahür edir. Nəticədə, həmin kateqoriyalara aid vasitələr zaman anlayışında funksional-semantik fərqliliklərin meydana gəlməsinə səbəb olur.

Dil yalnız gerçəkliyi əks etdirməklə kifayətlənmir, həm də danışanın təfəkkür tərzini, mentalitetini və dil mənzərəsini təqdim edir. Zaman kateqoriyaları antropomərkəzli xarakter daşıyır ki, bu da zamanla bağlı münasibətlərin həm dilçilik, həm də mədəniyyətlərarası aspektdə araşdırılmasını zəruri edir. Dil və nitq hadisələrinin məqsəd–vasitə prinsipi əsasında təhlili, eləcə də zamanla bağlı münasibətlərdə idrak mexanizmlərinin üzə çıxarılması vacibdir. Bu cür məsələlər, əsasən, keçmiş, indiki və gələcək zaman formalarının qrammatik təhlili ilə müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında öyrənilir.

Zaman kateqoriyası həm obyektiv formaları, həm də insan şüurunda formalaşmış konseptual modelləri özündə birləşdirir. Dil modeli zamanın dildə necə ifadə olunduğunu nəzərə alır. Obyektiv zaman insan şüurundan asılı olmayaraq mövcuddur, istiqamətlidir, dəyişməz və

sonsuzdur. Qrammatik zaman isə obyektiv zamanın dildə əksidir. Fəlsəfi kateqoriyalar kimi zaman da dil materialında müxtəlif üsullarla ifadə olunur və nəticədə müstəqil kateqoriya kimi formalaşır.

Dünyanın dərk olunması prosesi nəticəsində əldə edilən biliklər, o cümlədən zaman anlayışı ilə bağlı məlumatlar, dildə optimal şəkildə kodlaşdırılır. Bu səbəbdən temporal dil strukturlarının araşdırılması mental modellərin formalaşmasını, nəticə etibarilə isə aləmin insan təfəkkürü və psixikası vasitəsilə mənimsənilməsini mümkün edir.

Zamanın bir istiqamətdə irəliləməsi onun üç əsas formaya – keçmiş, indiki və gələcək zamana bölünməsinə səbəb olur. Bu formalar hadisələrin danışığ anı ilə əlaqəsinə əsasən qiymətləndirilir. Danışığ anından və ya müəyyən bir hesab nöqtəsindən sonra baş verəcək hadisələr gələcək zaman kateqoriyasına aid edilir. Həmçinin, yaxın və ya uzaq gələcəkdə baş verəcək hadisələr də bu kateqoriyaya daxildir. Müxtəlif dillərdə zamanın ifadə üsulları fərqlidir. Məsələn, ingilis dilinin qrammatik zaman sistemi bir çox dillərdən, o cümlədən Azərbaycan dilindən fərqlənir. Azərbaycan dilində gələcək zaman iki yerə bölünür: qəti gələcək və qeyri-qəti gələcək zaman formaları. İngilis dilində isə gələcək zaman mikrosahəsi “Future Indefinite”, “Future Continuous”, “Future Perfect” və “Future Perfect Continuous” qrammatik zamanlarından ibarətdir. *“İngilis dilində feilin xəbər şəklinin zamanlar sistemi aşağıdakı formalardan təşkil olunmuşdur: 1) Indefinite zaman formaları: Present Indefinite, Past Indefinite, Future Indefinite, Future Indefinite in the Past; 2) Continuous zaman formaları: Present Continuous, Past Continuous, Future Continuous, Future Continuous in the Past; 3) Perfect zaman formaları: Present Perfect, Past Perfect, Future Perfect, Future Perfect in the Past; 4) Perfect Continuous zaman formaları: Present Perfect Continuous, Past Perfect Continuous, Future Perfect Continuous, Future Perfect Continuous in the Past (Taxupov, 2007, c. 71).*

Zamanın deyktik xətti modeli, statik və dinamik modelləri, eləcə də taksis modeli diqqət mərkəzindədir və fellərin gələcək zaman mənasının idrak əsasları ilə müəyyənləşdirilməsinə çalışılır. Bu məsələlərin həlli zamanı obyektiv zaman, perseptual zaman, konseptual zaman, linqvistik zaman, dil zamanı, qrammatik zaman və bədii zaman kimi anlayışlarla bağlı müxtəlif aspektlər nəzərdən keçirilir.

Dil sisteminə qrammatik zaman morfologiya çərçivəsində araşdırılır və felin qrammatik kateqoriyası daxilində konkretləşdirilir. Hər bir dilin özünəməxsus qrammatik zaman sistemi mövcuddur və bu sistemin elementləri folklor mətnlərində də tətbiq olunur. Lakin müxtəlif zaman formalarının bu tətbiq baxımından verdiyi nəticələr ayrıca araşdırılmalıdır. Konseptual mənzərədə zamanın kateqoriyalaşdırılması formaların gerçəkliyə uyğunluğu ilə reallaşır.

Feilin zaman formalarının temporal mənasına fiziki baxışa görə, nitq anı indiki zamanın təyin olunması, keçmiş və gələcək zamanlarda isə hesablanma nöqtəsi rolunu oynayır. Qrammatik zaman kateqoriyası üzrə fərqləndirilən feil formalarında zaman axınının tərkib hissəsi kimi davam etmə mövcuddur (Лотман, 1972, с. 67).

Zaman dilində əsas anlayışlardan biri olan dilçilik, insanların ünsiyyət qurma tərzindəki əsas elementləri və onların qarşılıqlı əlaqələrini öyrənir. Bu sahə kollektiv bilik və təcrübə nəticəsində formalaşmış nümunələri və dilin strukturunu araşdırır.

Folklor milli mədəniyyətin və şifahi ənənələrin daşıyıcısıdır. O, insanların həyat tərzini, adət-ənənələrini və düşüncə tərzini əks etdirən xalq yaradıcılığıdır və milli mədəniyyətin ayrılmaz hissəsini təşkil edir.

Mifoloji, dini və ya əbədi zaman kimi müxtəlif zaman modelləri mədəniyyətlərdə, nağıllarda, dastanlarda, balladalarda, məsəllərdə və tapmacalarda öz əksini tapır. Zaman anlayışı çox vaxt folklor nümunələrində dilin, mətnin və narrativin əsasını təşkil edir. Zaman kateqoriyası ümumi semantik-qrammatik kateqoriyadan fərqli olaraq, hadisələrin, hərəkətlərin və proseslərin zamanla münasibətini göstərir. Bu münasibətlərin ifadəsi zamanın müxtəlif formalarında özünü göstərir.

Zaman həmçinin qrammatik kateqoriyadır və müxtəlif dillərdə və mədəniyyətlərdə fərqli şəkildə ifadə oluna bilər. Məsələn, Baxtin "xronotrop" anlayışını zaman və məkan aid kontekstlərdə istifadə edir; bu, zamanın və məkanın struktur elementləri kimi başa düşülməsinə imkan verir. O yazır: "Nağılda zaman və məkan ümumiləşdirilmişdir, şərtidir, qəhrəmanın hərəkətləri üçün fon rolunu oynayır" (Бахтин, 1975, с. 238).

V. V. Vınogradov qeyd edir ki, "bədi əsərdə zaman təkcə qrammatik kateqoriya kimi deyil, həm də bədii mətnin əsasını təşkil edən vəsaitdir" (Виноградов, 1980, с. 97). O, zaman anlayışının folklor nümunələrində xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyini vurğulayır və bunun müasir və ənənəvi zaman konsepsiyalarından fərqləndiyini bildirir. Vınogradovun fikrincə, bu fərqlilik xüsusilə folklor mətnlərinin dil və strukturuna öz təsirini göstərir, onların bədii xarakterinə və narativ xüsusiyyətlərinə təsir edir.

Folklor nümunələrində zaman kateqoriyası əsasən iki aspektdə təzahür edir: birincisi, mətn və ya şeirin içindəki vaxtın keçmiş və indiki ilə əlaqəsinin ifadəsi; ikincisi, hadisələrin və ya dastanların müəyyən zaman çərçivəsinə yerləşdirilməsi ilə bağlıdır. Məsələn, "Biri var idi, biri yox idi" (azərb.) və ya "Once upon a time" (ing.) ifadələri hadisələrin keçmişdə baş verdiyini bildirir və zamanın, həmçinin məkanın köhnəlik və klassikliyini vurğulayır. Bu tip ifadələr, eyni zamanda, hadisələrin və ya dastanların zaman-məkan strukturunu müəyyən edir və onların xarakterini formalaşdırır.

Grammatik baxımdan, folklor mətnlərində əsasən keçmiş zaman formaları istifadə olunur və bu formalar təhkiyənin əsas ifadə vasitəsinə çevrilir. Bununla yanaşı, indiki zaman (xüsusilə dialoqlarda) və perfekt zaman (xüsusilə ingilis folklorunda) formaları da müşahidə olunur. Məsələn, ingilis balladalarında tarixi indiki zaman (historical present) hadisələrin təsir gücünü artırmaq məqsədilə geniş tətbiq olunur: He mounts his steed and rides away...

Leksik-semantik səviyyədə isə zamanın ifadəsi üçün müxtəlif zərflər, sabit ifadələr və təkrarlanan sözlər geniş istifadə olunur. Məsələn, "bir gün", "nə vaxtsa", "o zaman", "çox illər əvvəl" kimi ifadələr nağılın zaman çərçivəsini dəqiqləşdirir və dinləyicinin təsəvvüründə hadisələri qeyri-real, simvolik bir zaman ölçüsünə köçürür.

Şifahi ənənədə zaman çərçivəsi çox vaxt mücərrəd və elastik xarakter daşıyır; xronoloji dəqiqlikdən daha çox simvolik və mənəvi məna ön plana çıxır. Nəticə etibarilə, folklor mətnlərindəki hadisələr müəyyən tarixdən ayrılaraq əbədi və dəyişməz bir zaman-dünya müstəvisinə ötürülür. Bu, hadisələrin universallığını və mədəniyyətlərarası təzahürünü təmin edir.

Folklor nümunələrində zamanın qrammatik, leksik və semantik ifadəsi bir-biri ilə sıx əlaqəlidir. Grammatik səviyyədə keçmiş zaman, təhkiyənin əsas vaxt çərçivəsini müəyyən edir və hadisələrin ardıcılığını təmin edir. İndiki zaman formaları, xüsusilə dialoqlarda, hadisələrin canlılığını

artırmaq və dinləyicinin diqqətini cəlb etmək məqsədilə istifadə olunur. Perfekt zaman formaları isə hadisələrin nəticəsini vurğulamaq və ya keçmişdə baş vermiş hərəkətlərin indiki ilə əlaqəsini göstərmək üçün tətbiq olunur.

Leksik-semantik səviyyədə zamanın ifadəsi üçün sabit ifadələr, zərflər və təkrarlanan frazeoloji vahidlər mühüm rol oynayır. Məsələn, “bir gün”, “nə vaxtsa”, “o zaman”, “çox illər əvvəl” ifadələri hadisələrin keçmişdə baş verdiyini və ya nağılın simvolik zaman çərçivəsində cərəyan etdiyini göstərir. Bu ifadələr eyni zamanda nağılın epik quruluşuna və hadisələrin təsvirinin ritminə təsir edir.

Folklorun şifahi təbiəti zamanın elastik və mücərrəd təzahürünə imkan verir. Xronoloji dəqiqlik ikinci planda qalır, simvolik və mənəvi məna isə ön plana çıxır. Bu səbəbdən, folklor mətnlərində hadisələr müəyyən tarix və faktlarla məhdudlaşmır; onlar əbədi, dəyişməz və universal bir zaman-dünya müstəvisinə yerləşdirilir. Beləliklə, zaman kateqoriyası folklor mətnlərinin strukturunda həm semantik, həm də narrativ səviyyədə mərkəzi rol oynayır.

İngilis və Azərbaycan folklorunda zaman anlayışının müqayisəli təhlili göstərir ki, hər iki əənədə folklorun ümumi xüsusiyyətləri ilə yanaşı, etnokulturoloji və dil aspektlərindən fərqlər də mövcuddur. Hər iki əənədə zaman yalnız hadisələrin ardıcılığını əks etdirmir, eyni zamanda dünyagörüşünün və kollektiv yaddaşın ifadə vasitəsi kimi çıxış edir.

Hər iki folklor sistemində keçmiş zaman əsas nəql üsulu kimi tətbiq olunur və folklorun "keçmişdə baş verən hadisələrin nəql edilməsi" funksiyasına xidmət göstərir. Məsələn, “Once upon a time” (ing.) və “Biri var idi, biri yox idi” (azərb.) kimi giriş formulaları nağılvari, qeyri-real və əbədilik elementi daşıyan zaman modelini formalaşdırır. Hər iki mədəni əənədə zamanla bağlı geniş istifadə olunan ifadələr mövcuddur: “long ago”, “one day”, “after that” (ing.) və “bir zamanlar”, “biri gün”, “o zaman” (azərb.).

Ballada və dastanlarda hadisələrin təkrar baş verməsi və strukturların dövriliyinə əsaslanan dövrü zaman modeli müşahidə olunur. İngilis folklorunda isə xətti və səbəb-nəticə əlaqəsinə əsaslanan zaman ardıcılığı daha aydın şəkildə nəzərə çarpır. Azərbaycan folklorunda isə zamana taleyə əsaslanan, sakral və dövrü xarakter daşıyan yanaşma üstünlük təşkil edir.

İngilis balladalarında indiki zaman formaları geniş tətbiq olunur və bu, nəqlə dinamiklik və canlılıq əlavə edir. Azərbaycan folklorunda isə indiki zaman əsasən atalar sözlərində və dialoqlarda müşahidə olunur, lakin əsas nəqldə bu formaya nadir hallarda rast gəlinir.

İngilis folklorunda hadisələrin başvermə vaxtı daha dəqiq ifadə olunur; məsələn, “the next morning”, “three days later” kimi ifadələr buna nümunədir. Azərbaycan folklorunda isə “bir zamanlar”, “o günlərdə” kimi qeyri-müəyyən və ümumiləşdirilmiş zaman göstəriciləri üstünlük təşkil edir. Bu fərqlilik hər iki folklor əənəsinin zaman anlayışına yanaşmasının mədəni və narrativ xüsusiyyətlərini əks etdirir.

Azərbaycan folklorunda zaman qismət, tale və ilahi iradə ilə sıx bağlı şəkildə təqdim olunur. İngilis folklorunda isə xristianlıqdan qaynaqlanan səbəb-nəticə əlaqəsinə əsaslanan zaman yanaşması ön plana çıxır.

İngilis folklorunda zaman anlayışları müxtəlif xüsusiyyətlər daşıyır və folklor anlayışı iki əsas aspektdə təhlil olunur: 1) mövzu üzrə; 2) struktura uyğun. Hər iki aspektdə folklor mədəni və etnik

kontekstdə özünü ifadə edir. Azərbaycan folklorunda isə dövr anlayışları daha geniş və mürəkkəb formada təzahür edir.

İngilis folklorunda süjet adətən klassik xətti model əsasında qurulur: giriş → inkişaf → kulminasiya → nəticə. Azərbaycan folklorunda isə süjet əsasən dairəvi, təkrarlanan və simvolik dövrlərə əsaslanır. Qəhrəman çox vaxt hekayənin başlanğıc nöqtəsinə geri dönmür və ya əvvəlcədən müəyyən edilmiş taleyinə çatır.

Hər iki folklor ənənəsində zaman yalnız qrammatik vasitə kimi çıxış etmir; o, eyni zamanda etnokultural məna daşıyıcısıdır. Zamanın qavranması forması və mədəni dünyagörüşü arasında sıx əlaqə mövcuddur. Zamanın qrammatik şəkildə, zərflər, modal quruluşlar və nəqli strategiyalar folklorlarda özünəməxsus dünya modelini formalaşdırır.

Beləliklə, folklor mətnlərində zaman təkcə dil faktoru deyil, həm də kollektiv mədəniyyətin, yaddaşın və düşüncənin kodlaşdırılmış formasıdır. Zaman kateqoriyasının araşdırılması göstərir ki, bu anlayış yalnız qrammatik formalarla məhdudlaşmır; o, eyni zamanda narativ, mədəni və simvolik sistemin ayrılmaz bir hissəsi kimi çıxış edir.

Qeyd olunanlardan belə nəticə çıxarmaq olar ki, zaman folklorun bədii strukturunun formalaşmasında mühüm rol oynayır və süjet quruluşuna təsir göstərir. Zamanın ifadəsi xalq danışığında, mədəniyyətində və dünyagörüşündə dərin mənəvi və simvolik qatları əks etdirir.

İngilis və Azərbaycan folklorlarında müəyyən ortaq cəhətlər – keçmiş zamanın üstünlüyü, zamanla bağlı giriş formulaları və hadisələrin təkrarlılığı – ilə yanaşı, milli-mədəni fərqliliklər də müşahidə olunur. Bu fərqliliklərə xətti və dövri süjet modelləri, qrammatik vasitələr və dini-mifoloji təsirlər daxildir. Zamanın dərk olunması kollektiv yaddaşın və milli kimlik hissəsinin ifadəsi kimi çıxış edir.

Elmi ədəbiyyatda bu mövzu ətrafında irəli sürülən fikirlər maraq doğurur. Məsələn, V.V. Vinoqradov qeyd edir ki, bədii mətnlərdə zaman yalnız qrammatik göstərici deyil, həm də süjetin təşkili vasitəsidir. M.M. Baxtin zaman və məkanın vəhdətindən yaranan xronotop anlayışını irəli sürərək nağıl janrında zamanın ümumiləşmiş və şərti xarakter daşdığını vurğulayır. V.Y. Propp funksional model əsasında süjetin zaman ardıcılığını müəyyənləşdirir, lakin zamanı ayrıca kateqoriya kimi fərqləndirmir. Y.N. Karaulov və digər tədqiqatçılar isə zamanı informasiya strukturu və dil dünyagörüşünün bir elementi kimi təhlil edirlər (Карaulов, 1970). Roman Yakobson zamanla deiksis və nitq aktı arasındakı əlaqəni ön plana çəkir. Labov və Valetski (1967) folklor nəqlində zaman ardıcılığını və keçmişə yönəlik etibarlılıq funksiyasını araşdırır. Paul Ricoeur isə zamanın narativ kontekstdə formalaşmasına diqqət yetirir.

Azərbaycanda aparılan tədqiqatlarda da müxtəlif fikirlər və yanaşmalar irəli sürülmüşdür. Məsələn, Füzuli Qasımzadə Azərbaycan nağıllarında zamanın mifoloji qavranması və giriş formulalarının strukturda oynadığı rolu ön plana çıxarır. Zaman həm xronoloji, həm mifoloji, həm də emosional kateqoriyalar üzrə təhlil olunur və bu növlərin semantik funksiyaları izah edilir. Rəhim Məmmədov (2018) dastanlarda zamanın nəsil dəyişməsi və ritmlə əlaqəsini göstərir, bayatılarda isə zamanın təqdir və qismət anlayışı ilə bağlı olduğunu vurğulayır. Tehranə Xudaverdiyeva (2024) isə zamanın strukturunu, poetik və mədəni funksiyalarını ayrıca təsnif edir və sabit formulların çoxfunksiyalılığını ön plana çıxarır.

Bu məsələlərə münasibət bildirmək və müxtəlif tədqiqat nəticələrini birgə təhlil etmək, həm İngilis, həm də Azərbaycan folklorunda zaman anlayışının funksional, narrativ və mədəni aspektlərini daha dəqiq müəyyən etməyə imkan verir.

Zamanın folklorda müxtəlif janrlarda öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycan və ingilis folklorunun fərqli janrları əsasında müqayisəli təhlil aparmaq vacibdir, eyni zamanda zamanın semiotik və ritual aspektləri ayrıca araşdırılmalıdır. Folklorda zaman kateqoriyasını bəşəriyyətin kollektiv təcrübəsinin, simvolik düşüncənin və dil vasitəsilə qurulan mədəni yaddaşın mühüm elementi kimi dəyərləndirmək mümkündür.

Tehranə Xudaverdiyevanın araşdırmaları göstərir ki, folklor mətnlərində zaman müxtəlif kateqoriyalara ayrılır və bu, post-sovet elmi ənənəsində etnokultura yanaşmasını əks etdirir. Müəllif bioqrafik zamanın folklor mətnlərində işlənməsini təhlil edərək yazır: “Nağılda fəaliyyətlərin ardıcılığı eyni zamanda qəhrəmanın həyatının müəyyən dövrünü əks etdirir: onun doğulması, məktəbə getməsi, müəyyən məqsəd dalınca evi tərk etməsi və qarşıya qoyduğu hədəfə çatması. Süjet zamanı həm də qəhrəmanın bioqrafik zamanıdır” (Худавердиева, 2024, с. 148).

Bu təsnifat yalnız qrammatik deyil, həm də mədəni yaddaş, emosional təcrübə və simvolik təfəkkürün daşıyıcısı kimi çıxış edir. Bu yanaşma dünya elmi mühitindəki digər konsepsiyalarla da səsleşir. M. M. Бахтин emosional zaman və məkanı bədii mətnin struktur elementi kimi təsvir edərək zamanı tarixi (real) və nağılvəri (və zamanlı, mifoloji) formalarına ayırır. “Sıxılmış zaman” anlayışı bir ifadədə bütöv bir həyat dövrünü ümumiləşdirə bilən konsepsiya kimi təqdim olunur.

M. Бахтин emosional zaman termini əvəzinə gözləmə, mərasim və təşəbbüs dövrləri kimi psixoloji zaman təəssüratlarını təsvir edir. Mifoloji zaman xronotopla, xronoloji zaman sərgüzəşt xronotopu ilə, emosional zaman isə qəhrəmanın və ya oxucunun emosional təcrübəsi ilə əlaqələndirilir (Бахтин, 1975, с. 186).

V. Y. Propp isə zamanın növlərini ayrıca təsnif etməsə də, süjetin strukturunu və hadisələrin ardıcılığını araşdırır. Onun funksional modeli süjetin xronoloji quruluşunu göstərir, lakin zamanı ayrıca kateqoriya kimi nəzərə almır.

Nəticə. Bədii zaman folklor mətnlərində yalnız qrammatik kateqoriya kimi çıxış etmir, eyni zamanda estetik, kompozisiya və semantik funksiyaları əhatə edir. Azərbaycan və ingilis folklorunda zamanın təzahür formaları fərqli janrlar üzrə xüsusi xüsusiyyətlər qazanır, şifahi ənənə, təkrarlanma və kollektiv müəlliflik bu xüsusiyyətlərin formalaşmasında əsas rol oynayır.

Folklor mətnlərində zamanın funksiyası xronoloji dəqiqliyə deyil, simvolik və emosional mənalara xidmət edir. Təkrarlanan formullar, bioqrafik ardıcılıq, mifoloji və arxetipik motivlər zamanın narrativ və ritual rolunu gücləndirir. Məsələn, “Qırx gün, qırx gecə” və “forty days and forty nights” ifadələri real müddəti deyil, hadisələrin simvolik davam etməsini göstərir. Mövsümlər, günün vaxtları və təbii hadisələr isə emosional və sakral kodlar daşıyır.

Folklor süjetlərinin dövrü və qapalı strukturu (yola çıxış → yol → dönüş) zamanın arxetipik və tarixdənəkar təqdimatına imkan yaradır. Böyük zaman dövrləri bir cümlə ilə ifadə oluna, hadisələrin təkrarı, donub qalması və sürətlənməsi vasitəsilə bədii zaman plastiklik qazana bilər. Bu xüsusiyyətlər folklor zamanı anlayışının həm kollektiv şüur, həm də mədəni yaddaşın bir ifadəsi olduğunu göstərir.

Tədqiqatçılar müxtəlif yanaşmalarla zaman kateqoriyasını təhlil edirlər: M.M. Baxtin emosional, mifoloji və tarixi zaman anlayışlarını ayırır, V.V. Vиноградов və R. Yakobson isə bədii zamanın qrammatik və deiksis aspektlərini vurğulayır. Azərbaycan folkloru isə zamanın taleyə bağlı, sakral və dövrü xarakterini qoruyaraq, həm xronoloji, həm də emosional-mifoloji funksiyalarını birləşdirir.

Beləliklə, folklorda bədii zaman həm narrativ və kompozisiya funksiyasını, həm də mədəni və emosional kodları ifadə edir. “Folklor zamanı” müəllif termini kimi şifahi xalq ədəbiyyatında zamanın təbiət hadisələrinin dövrülüyü, mifoloji təfəkkür və tarixdənkənar məntiqə qurulmasına əsaslanan xüsusi təqdimat formasını əhatə edir. Bu yanaşma folklorun strukturunun, süjet quruluşunun və kollektiv şüurun anlaşılmasında mühüm rol oynayır.

Ədəbiyyat

Абульханова-Славская, К. А., & Березина, Т. Н. (2001). *Время личности и время жизни*. Алетея.

Бахтин, М. М. (1975). *Вопросы литературы и эстетики*. Художественная литература.

Бондарко, А. В. (1990). Темпоральность. В *Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность* (сс. 5–30). Наука.

Вернадский, В. И. (1988). *Философские мысли натуралиста*. Наука.

Виноградов, В. В. (1980). *О языке художественной прозы*. Наука.

Зборовский, Г. Е. (1974). *Пространство и время как формы социального бытия*. Свердловский юридический институт.

Караулов, Ю. Н. (1970). Языковое время и языковое пространство (о понятии хроноглоссы). *Вестник Московского университета. Серия 9: Филология*, (1), 61–73.

Лотман, Ю. М. (1972). *Анализ поэтического текста*. Просвещение.

Маковский, М. М. (1976). Понятие лингвистического времени. *Иностранные языки в школе*, (6), 3–12.

Михеева, Л. Н. (2003). Языковое время как лингвокультурологическая категория. *Русский язык за рубежом*, (3), 55–60.

Мурьянов, М. Ф. (1978). Время (понятие и слово). *Вопросы языкознания*, (2), 52–66.

Падучева, Е. В. (2004). *Динамические модели в семантике лексики*. Языки славянской культуры.

Потаенко, Н. А. (2007). *Языковая темпоральность: содержательные аспекты*. Пятигорск: ПГЛУ.

Степанов, Ю. С. (1997). Время. В *Константы: Словарь русской культуры: Опыт исследования* (сс. 171–188). Языки русской культуры.

- Тахиров, И. (2007). *Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası*. Nurlan.
- Толстой, Н. И. (1997). Времени магический круг (по представлениям славян). В *Логический анализ языка: Язык и время* (сс. 17–27). Индрик.
- Топоров, В. Н. (1994). Время мифическое. В С. А. Токарев (ред.), *Мифы народов мира: энциклопедия* (Т. 1, сс. 252–253). Российская энциклопедия.
- Уитроу, Дж. (2003). *Естественная философия времени*. Едиториал УРСС.
- Худавердиева, Т. (2024). *Azərbaycan nağullarında zaman və məkan*. Əsəmi NPB.

Received: 01.09.2025

Revised: 03.09.2025

Accepted: 12.09.2025

Published: 16.09.2025